

ציונות מול לאומיות מצרית ערב הקמת מדינת ישראל משפחות דה מנשה ומוצרי במצרים בשנות הארבעים של המאה העשרים

אלי גולדשטיין

תקציר

מאמר זה עוסק בקהילה היהודית שבמצרים בשנות הארבעים של המאה העשרים, ערב הקמת מדינת ישראל. הדיון מתמקד בקורותיהן של המשפחות אשר הנהיגו את הקהילה, תוך דיון בגורמי המתח הפנים-קהילתיים והשלכותיהם. הניתוח מתרכז ביחסים המורכבים של הקבוצות השונות בקהילה עם הציונות, עם הלאומיות המצרית, ועם הסוציאליזם, ואף דן בהשפעות גלי ההגירה השונים, ההתפתחויות הכלכליות השונות, השינויים התרבותיים ועליית האסלאם בגרסתו הקיצונית ("האחים המוסלמים") על הקהילה היהודית.

פתיחה

מאמר זה עוסק בקהילה היהודית שבמצרים בשנות הארבעים של המאה העשרים, ערב הקמת מדינת ישראל. הדיון מתמקד בקורותיהן של המשפחות אשר הנהיגו את הקהילה, משפחות מוצרי, דה-מנשה, קטאוי, סוארז, ואחרות, תוך דיון בגורמי המתח הפנים-קהילתיים והשלכותיהם. המאמר יתרכז ביחסים המורכבים של הקבוצות השונות בקהילה עם הציונות, עם הלאומיות המצרית ועם הסוציאליזם.

שערים פנימיים בקהילה היהודית במצרים

קהילה היהודית במצרים הורכבה בעיקרה ממהגרים שהגיעו אליה החל מהמחצית השנייה של המאה התשע-עשרה מחלב, מאיסטנבול, מאיזמיר, מסלוניקי, מתוניס, ומשאר הקהילות הים-תיכוניות, ומצאו מקלט והזדמנות בכלכלה המתפתחת שנוצרה

* תודתי נתונה למכללה האקדמית אשקלון על תמיכתה בכתיבת המאמר ובהצגתו.

מפריחת ענף הכותנה ומפתיחת תעלת סואץ.¹ חלקם, ראשי משפחות כגון יעקב דה-מנשה ובנו, הברון פליקס דה-מנשה² (1865–1943), יוסוף אסלן קטאוי (1861–1942), או ז'ק מוצרי (1884–1934) היו גם דמויות מפתח בכלכלה ובפוליטיקה המצרית בתקופה זו, כולל החזקת עמדות השפעה וכוח בבנקאות המצרית, בעסקי מסחר, מלונאות, ונדל"ן ענפים. אולם מצבם הכלכלי של רוב יהודי מצרים עד אמצע המאה התשע-עשרה היה דל למדי, ורובם עסקו בעיקר במסחר קמעונאי, בחלפנות, בצורפות וברוכלות.³ אך למעשה זהו מקור לשסע פנים-קהילתי: הפער בין המשפחות העשירות, בעלות האוריינטציה האירופאית, אל מול המשפחות העניות יותר. בעוד הראשונות העדיפו את השפה, את ההשכלה, את התרבות, ואף את האזרחות האירופית, הרי שהמשפחות העניות היו, מטבע הדברים, בעלות אוריינטציה פחות אירופית והיו קרובות יותר לתרבות הערבית ולשפה הערבית. הן עסקו במקצועות ובאומנויות היהודיים המסורתיים (סוחרים זעירים, חנוונים, אומנים ופקידים), ואף ערב חורבן הקהילה עדיין היה שיעור גבוה מתוכן חסר יכולת קיום כלכלית, ונזקק לנדיבות-ליכס של עשירי הקהילה. האוריינטציה האירופאית של עשירי הקהילה ומנהיגיה נתפסה בעיני רבים כסמל נוסף ל"חוסר המצריות" של היהודים, ובתקופות מאוחרות יותר אף כסמל להיותם "בני חסות של הקולוניאליזם הקפיטליסטי

1 לדיון על הצמיחה הכלכלית במצרים ובמזרח התיכון כולו בחצי השני של המאה התשע-עשרה, ראו: ע' אהרונ'י, עידן הזהב של יהודי מצרים: עקירה ותקומה בישראל, חולון 2014; ; נ' גרוס, לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים 2000, עמ' 19–20; ג' גילבר כלכלת המזרח התיכון, תל-אביב 1990; Landau; Issawi 1982; N.A. Stillman *The Jews of Arab lands in the modern period*, Philadelphia: Jewish Publication Society, 1991.

לדיון העוסק בתקופה המוקדמת יותר, ראו: מ' וינטר, "יהודי מצרים בתקופה העות'מנית לפי מקורות תורכיים וערבים", פעמים 16 (1983), עמ' 5–21.

על קהילות הזרים במצרים, ראו: M. Deeb *The socioeconomic role of the local foreign minorities in modern Egypt, 1805–1961*, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 9 1978, pp. 11–22.

2 בעקבות שיתוף פעולה כלכלי עם שליטי אוסטריה-הונגריה בתקופה שקדמה למלחמת העולם הראשונה זכו המשפחות הללו לנתינות אוסטרית-הונגרית, ולמשפחת מנשה הוענק תואר ברון.

ראו: G. Kramer *The Jews in Modern Egypt, 1914–1952*, London: Tauris, 1989.

3 ראו: K. Grunwald, *On Cairo's Lombard Street*, *Tradition* 1, 1972, pp. 8–21;

ר' טיגנור, "יהדות מצרים – המתחים בקהילה והצינונות", פעמים 16 (1983), עמ' 89–106.

המערכי⁴, בעוד שעשירי הקהילה עצמם ראו בה סמל למודרניות ולקדמה. נוצרו מחסומים חברתיים ברורים בין הרבדים השונים שהרכיבו את הקהילה, והעובדה שהמשפחות העשירות מימנו בעבור חברי הקהילה היהודית הקמת מוסדות חינוך, בריאות, בתי כנסת וכדומה, עזרה לרכך אך במעט את הביקורת הפנימית על הזרות של משפחות אלו. מבחינה זו ההשכלה הגבוהה, החינוך הזר והשפות האירופאיות סייעו לקידום המקצועי והחברתי של היהודים העשירים מחוץ לקהילה, אך הרחיקו אותם מהקהילה היהודית עצמה, ולעיתים אף מסביבתם המצרית.

השסעים האחרים שבהם נדון להלן חופפים במובנים רבים את הגבולות של שני המחנות אשר נוצרו מהשסע הבסיסי אשר תואר לעיל. מכל מקום, ניתן להבין שאף על פי ששבני הקהילה הציגו עצמם בדרך כלל כפטריוטים מצריים נאמנים, המזדהים עם הרעיונות הלאומיים המצריים, פועלים לקידום ומהווים חלק אינטגרלי ממצרים, הרי שחלק ניכר מבני הקהילה, כולל אלו שנולדו במצרים עצמה, עדיין לא ידע לכתוב או לקרוא בערבית מעבר לרמה הנדרשת כדי לבצע מטלות יום-יומיות בסיסיות.

כאמור, אחוז ניכר מהמשפחות היהודיות הבולטות החזיקו נתינות זרה. למשל, ראשי משפחות סוארז ומוצרי היו נתינים איטלקיים, וראשי משפחות קטאוי ודה-מנשה היו נתינים אוסטרו-הונגריים. לחלקם כאמור הוענקו אף תוארי אצולה אירופאיים בעבור שירותים שהעניקו לטובת אינטרסים אירופאיים זרים. ב-1948 למשל, ערב התפרקות הקהילה, רק כ-10,000 מבין כ-75,000 יהודי מצרים החזיקו באזרחות מצרית, לעומת כ-30,000 שהחזיקו באזרחות זרה, כששאר הקהילה הייתה טולת אזרחות.⁵

מקצתם, כגון הברון פליקס דה-מנשה, ז'ק⁶ ואלברט מוסרי, ליאון קסטרו, ופליקס בן-זקן תמכו רעיונית או כספית או מדינית בציונות וביישוב היהודי בארץ ישראל,

4 ראו: ג' קרמר, "הציונות במצרים: 1917–1948", פעמים 16 (1983), עמ' 107–128; Bat Ye'or, "Zionism in Islamic Lands: The case of Egypt", *Wiener Library Bulletin* 30, 1977, pp. 43–44. M. Mizrahi, "The role of Jewish economic development", In Shimon Shamir (ed.), *The Jews of Egypt – A Mediterranean society in modern times*, Boulder: Westview, 1987.

5 J. Beinun, *The Dispersion of Egyptian Jewry: Culture, politics, and the formation of a modern diaspora*, American University in Cairo Press 2005, p. 38.

6 בנאָא, ממנהיגי הציונות במצרים, כיהן כמזכיר ועד הצירים לארץ ישראל, הכניס רפורמות בעלות גוון עברי-ציוני בבתי הספר הקהילתיים, והיה מעורב בפעילות ציונית באגודת "החוג היהודי הלאומי" (1911), שחבריה היו מקרב המעמד הבינוני והגבוה של הקהילה דווקא. הוא

ויחד עם זאת היו גם תומכים נלהבים בתנועה הלאומית החילונית המצרית, וראו עצמם כחלק אינטגרלי ממצרים. הרעיון הבולט של קבוצה זו בפרט, ושל הליברלים הלאומיים המצריים בכלל, תומצת יפה בסלוגן החילוני של ההפגנות הלאומיות ב-1919: "אל דין ליל-אה, ואל ואטן ליל גמיע" – הדת לאלוהים, והמולדת לכולם, רעיון אשר פינה מקום תחת כנפי הלאומיות המצרית גם ללא-מוסלמים, כגון הנוצרים-המצריים והיהודים.⁷ באופן זה ניתן לראות ברעיון הציונות וברעיון הלאומיות המצרית המוקדמת, זו של המאה התשע-עשרה ועד לשנות השלושים של המאה העשרים לפחות, רעיונות היונקים מאותו המקור, כלומר התנגדות לקולוניאליזם הבריטי, תמיכה בעצמאות למצרים הנקיה מכל שליטה זרה, ותפיסת הבריטים כמכשול ללאומיות המצרית והארץ ישראלית כאחד. החל מסוף שנות השלושים של המאה העשרים, פינה האופי החילוני של התנועה הלאומית המצרית בהדרגה את מקומו לאופי מיליטריסטי-איסלמי, בעל דגש חזק על התנגדות לזרים.⁸ היהודים, שנתפסו כ"זרים" ו"אירופאים" בידי המצרים, סומנו כ"בני המזרח" בידי האירופאים, בין השאר בשל תמיכתם בלאומיות המצרית שהייתה אנטי-אירופית. האגודה המצרית-ציונית הראשונה, "בר-כוכבא", נוסדה בקהיר כבר בשנת 1897, ומנתה בראשיתה שבעה חברים. באגודות נוספות מסוגה היה חבר גרעין של תומכים מסורים, אך החברים היו בעלי השקפות שונות, ולעיתים מנוגדות זו לזו. היו ציונים תרבותיים, ציונים פוליטיים, ציונים מעשיים ורביזיוניסטים. ציונים מעטים עלו ממצרים לארץ ישראל בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, אך רובם הסתפקו בתמיכה כספית ומוסרית לחיזוק היישוב.

למרות כל זאת, לא היו בדרך כלל היהודים העשירים במצרים מתומכיה הבולטים של הציונות, על אף שחלקם היו חסידיה, בגלוי או בסתר, ותרמו לה מכספם. רבים

ייצג את יהודי מצרים כציר בקונגרס הציוני העולמי האחת-עשרה בווינה, 1913, ראו: ג' קרמר, "עלייתה ושקיעתה של קהילת קהיר", פעמים 7 (1981), עמ' 4–30.

7 ואכן, אחד האידיאולוגים הבולטים של התנועה הלאומית המצרית בתקופה שקדמה למלחמת העולם השנייה היה יהודי, יעקב צנוע, ויהודים אחרים הגיעו למשרות ממלכתיות חשובות, כמו למשל יוסף קטאוי, שהיה חבר פרלמנט ושר אוצר ותקשורת בממשלת מצרים, ראו: בת יאורי, יהודי מצרים, רמת-גן 1974, עמ' 5–64. ראו גם: מ' ליטמן, "היחסים בין הקהלים במצרים במאות הט"ז והי"ז", פעמים 16 (1983), עמ' 29–55.

8 N. Sarfan, *Egypt in search of political community*, Cambridge, Mass: Harvard University Press 1961; Y. Porath, *The Palestinian Arab National movement, 1929–1939: From riots to rebellion*. Vol. 2, 1st Edition, London: Frank Cass, 1977.

בקהילה, ובעיקר בקרב האליטה, התנגדו לציונות וראו בה סכנה למעמד היהודים במצרים, בעיקר מחשש לסימון היהודים כ"לא נאמנים" או אף "בוגדים בלאומיות המצרית". ביניהם ניתן למנות למשל את יוסוף אסלן קטאוי ובניו, רנה ואסלן, שהתנגדו באגרסיביות לציונות, את איש הכספים נסים מוצרי, ואת הרב הראשי למצרים, חיים נחום אפנדי. לפי החוקר ביינין, הרי שלמעשה חלק ניכר יותר מהקהילה תמך ברעיונות מרקסיסטיים בהשוואה לאלו שתמכו בציונות. בולטת התחושה כי רוב היהודים המצרים תמכו ברעיון המדינה הציונית כמקלט ליהודים האירופאים, אך לאו דווקא כרעיון שיש לו כוח משיכה כלפיהם, כלפי יהודי מצרים. הסיבה לדחייה זו הייתה תחושתם, כי לא צפויה להם כל סכנה במדינתם בניגוד למצבם של יהודי אירופה האומללים. ואכן, עד 1948 רוב הקהילה, כולל אלו שהזדהו עם רעיונות ציוניים, היו גאים בהיסטוריה הארוכה והשלווה יחסית של החיים היהודיים במדינה, שבה ראו את מדינתם, והתמיכה בציונות נתגבשה בעיקר בקרב האשכנזים בני המעמדות הבינוניים ומטה.⁹

אף על פי כן, רקם הברון דה-מנשה קשרים איתנים עם מנהיגי היישוב, אהרון אהרונסון, חיים ויצמן, איתמר בן אב"י ואחרים. הוא הוזמן להשתתף בוועידת קהיר (1921) בראשות צ'רצ'יל, שדנה בהפרדת ארץ ישראל מעבר הירדן. הוא יזם, יחד עם אחרים, סדרת פגישות בין בכירי ההסתדרות הציונית, ובין ראשי המנהיגות הערבית וראשי השלטון הבריטי, בתקווה להשכין שלום ויחסי אמון בין הצדדים בארץ ישראל של אותה התקופה; ובלט בקליטת הפליטים היהודיים שנמלטו מארץ ישראל החל מתחילת המאה העשרים. אולם יוזמות אלו יצרו אמביוולנטיות קשה ובעיית נאמנות שהלכו והחריפו בעיקר בשנים שלאחר המרד הערבי בארץ ישראל. אמביוולנטיות זו היא המקור לשסע השני בקהילה.

למרות תמיכת חלקם ברעיון הציוני, הייתה חזקה בקרב ראשי המשפחות העשירות ההתנגדות לציונות בעלת הגוונים הסוציאליסטיים, ולסוציאליזם בפרט, בעוד הם, כאנשי עסקים פרטיים ובעלי הון, ראו ביוזמה הפרטית ובהשקעה החופשית את הבסיס הרעיוני לצמיחה ולהתפתחות כלכלית וחברתית, ואת האמצעי היעיל ביותר לצורך חיזוק היישוב ופיתוחו. המתח הרעיוני בין חברת החלוצים הארץ-ישראלית ההומוגנית כל כך, ובין הקהילה ההטרוגנית במצרים, שבלטו בה הפלורליזם אך גם הבורגנות, היה בלתי נמנע. היחס לסוציאליזם בכלל ולציונות

M. Laskier, *The Jews of Egypt: 1920–1970, In the midst of Zionism, anti-Semitism, and the Middle East conflict*, New York: New York University Press 1992. 9

הסוציאליסטית בפרט מייצג את מקור השסע השלישי, שהוא גם שסע פנים קהילתי, וגם חיצוני – מול היישוב הארץ ישראלי. לעומת עשירי הקהילה, בלטו היהודים בני המעמד הבינוני ומטה בתנועות הסוציאליסטיות והקומוניסטיות במצרים כבר בשנות העשרים של המאה העשרים, בניצוחו של יוסף רוזנטאל, ולאחר מכן אנרי קוריאלי והלל שווארץ. רעיונות סוציאליסטיים וקומוניסטיים צברו פופולריות גבוהה בקרב הצעירים היהודים במצרים והפכו בהדרגה לאופנתיים גם בקרב בתי הספר התיכוניים הצרפתיים, שבהם למדו בני המעמדות הבינוניים והגבוהים. אולם דומה כי הן הלאומנים המצריים הן חסידי השמאל הרדיקאלי לא הצליחו להתפתח מעבר לקבוצות מיעוט בקרב הקהילה היהודית במצרים.

על רקע זה הקימו מקצת בני המשפחות את הסתדרות "בני בנימין" בארץ ישראל ואת המפעלים שנבעו ממנה: חברת "הנוטע", בנק "בני בנימין" ויוזמות אחרות, שנועדו לתמוך במושבות ובאיכרים מול מוסדות ההתיישבות העובדת. כך הוקמו כפר אהרון, נתניה, הרצליה, אבן יהודה וצור משה. פליקס דה-מנשה ביקש גם לשים דגש חזק יותר, בכפוף למגבלות האובייקטיביות של היישוב הארץ ישראלי העני, על התועלת הכלכלית והתמריצים הכלכליים כזרזים אפשריים לעליית יהודים ליישוב, אך חשיבה זו הייתה זרה לחלוטין ליישוב הסוציאליסטי ולהנהגתו.¹⁰

יש להדגיש, כי הסתדרות "בני בנימין", נוסדה על רקע שלהי המיתון שפקד את ארץ ישראל בסוף העלייה השלישית, כאשר איבדו המושבות מתנופתן, ואילו מוסדות ההתיישבות העובדת החלו מגבשים ומחזקים את מעמדם. בתקופה זו נוצר חשש בקרב רבים במושבות מהתחזקות מגמות של "אחדות יתר והומוגניות יתר" בענייני כלכלה וכספים, ומהתחזקותו היתרה של גוון שמאלי קיצוני שלא דווקא ייצג את כלל בני היישוב הארץ ישראלי, ודרבן את האיכרים להתארגן.¹¹ הארגון הארץ ישראלי החדש, שלהקמתו תרם גם אלכסנדר אהרונסון, אחיו של אהרון, נתמך בין השאר על ידי "קבוצת ברנדייס",¹² יהודים ציוניים מצפון אמריקה בעיקר, שביקשו לעודד את היוזמה בענייני רכישת קרקעות, יישוב פועלים וכדומה, אך גם שאפו

10 להשקעות נוספות של משפחת דה-מנשה בארץ ישראל, ראו: ע' עמית-כהן, "בין מערב למזרח: הברון פליקס דה-מנשה – עסקן, יזם וציוני", קתדרה 114 (2004), עמ' 71–98; ע' עמית-כהן, החידה מאחורי הברושים, ירושלים 2006.

11 איתמר בן אב"י, דואר היום, 8 באוקטובר, 1920, עמ' 2.

12 הקבוצה נקראה על שם השופט העליון היהודי-אמריקאי לואיס ד' ברנדייס, מהבולטים בחברי קבוצה זו. ראו למשל: M. Brown, "A case of limited vision: Jabotinsky on Canada and the United States", *Canadian Jewish Studies*, vol. 1 1993.

לפתוח את הארץ להשקעות פרטיות על בסיס כלכלי יציב של רווחיות עסקית ולעודד עצמאות כלכלית. רעיונות אלו של ציונות שאינה סוציאליסטית תאמו יותר את השקפת עולמו של הברון הציוני, הפילנתרופ, היזם והסוחר, פליקס דה-מנשה, והוא שוכנע להשקיע בבנק עד אחזקה של 20% מהון המניות. אגב, המחקר על דה-מנשה ופועלו בארץ ישראל דל ביותר, הן בשל קשיים מתודולוגיים, שהרי רוב המקורות נמצאים בארכיונים מצריים וקשה להגיע אליהם גם כיום, הן בשל העובדה, כי רוב פעילותו בארץ נעשתה דרך גוף שהמידע עליו מועט: ארגון "בני בנימין". ביטויים מעטים למתח המתואר בין קהילת החלוצים הארץ ישראלית ובין ראשי הקהילה המצרית הם למשל:

א. כאמור, משפחת דה-מנשה, תמכה בגולים היהודיים שהגיעו מארץ ישראל למדינה זו, למשל בזמן מלחמת העולם הראשונה, כאשר גורשו יהודים בידי התורכים מחשש לאי-נאמנותם לשלטון בזמן המלחמה ולשיתוף פעולה עם האנגלים. מוסדות המשפחה קלטו אחדים מילדי הגולים והמשפחה סייעה להם גם בתרומות. אך תמיכה זו נתקבלה ברגשות מעורבים על ידי הגולים עצמם אשר ביקרו את עושרם של המארחים ואת "חיייהם הטובים והמנותקים". כך למשל דבורה בארון בספרה "הגולים" (1970), משה שמיר בספרו "עד הסוף" (1991), רחל מכבי בספרה "מצרים שלי" (1968), ובספרה "בחיוך ודמע: סיפורים (1986), ואסתר רובין בספרה "אלבום זיכרונות תל אביב", מ-1999. לכאורה, בחיבורים אלו קמה לתחייה הדיכוטומיה של מצרים כארץ הגלות האולטימטיבית עוד מימי התנ"ך מול היותה ארץ גושן ומקום המקלט הזמני, שהחיים בה טובים ונעימים. אולם למעשה אין מדובר בדיכוטומיה היות שגם הדימוי של ארץ גושן הוא שלילי, של גלות נעימה האחראית לדחיית העלייה למולדת.¹³ הגולים לא הרגישו צורך להכיר טובה ליהודי מצרים, מארחיהם העשירים, אלא חוו השפלה על מימושו של מיתוס הגלות המצרית ששב לתחייה ממעמקי התודעה הלאומית הקולקטיבית אל הממשות האישית. מנחם אוסישקין שלח מברקים מאודסה וביקש מהגולים שיקראו בירמיהו פרק מב, מתוך כוונה לדברי הנביא לשארית היישוב בארץ לאחר החורבן, לבל יחפשו מפלט במצרים, מתוך חשש שמצרים, על יהודיה המארחים את הגולים, תיהפך שוב בעבור הגולים לארץ גושן שממנה לא ירצו לחזור. הגולים שגורשו בכוח ובניגוד לרצונם חוו רגשי אשמה על שלא חלקו את גורלם עם אלו שנשארו בארץ וסבלו מרעב, ממחלות, ומקשיים

13 נ' גוברין, "פגישתם של גולי ארץ ישראל עם מצרים והקהילה היהודית במלחמת העולם הראשונה", פעמים 25 (1985), עמ' 73-101.

אחרים.¹⁴ חלק מהגולים אף חוו השפלה מעצם מעמד הנצרכות בגולת מצרים, כפי שניתן להבין מכתביהם.¹⁵ לעומתם, דוד בן גוריון ששהה במצרים במשך 23 ימים (29.3.1915–21.4.1915) כעובר אורח בלבד, אינו נוקט בכתביו עמדה רגשית או פולמוסית, אלא מתאר את העובדות היבשות בלבד: "יש 5,000 איש, שמהם נתמכים 4,500", אבל הכספים הנתרמים רבים גם הם ומאפשרים אף "להניח למשמרת [...] בשביל השיבה לארץ ישראל".¹⁶

ב. הושמעה ביקורת קשה על הריחוק של יהודי מצרים מארץ ישראל ועל כך שאינם מעוניינים להתיישב בה מתוך אדישות לתחייה הלאומית של העם. אהרון אהרונסון, במסעותיו לאלכסנדריה, אף האשים את משפחת דה-מנשה ואת עשירי העיר האחרים בהשתייכות לקבוצת בעלי ההון היהודי שאין בכוונתם לעלות לארץ, ומפגינים בכך למעשה אנטי-ציונות. למרות ביקורת זו, המשיך הברון דה-מנשה לתרום רבות להקמת היישובים החדשים בארץ ובהשקעות ביישובים קיימים, כגון ירושלים, שבה היה תקופה מסוימת מבעלי המניות במלון המלך דוד. כן היה מהתורמים לאוניברסיטה העברית, לתל אביב, שלה תרם בין השאר לצורך הקמת בית "הבימה", לחיפה, שבה היה מבעלי המניות במלון "פנורמה" שבכרמל ולכפר סבא.

ג. גם דוד יודילוביץ, איש ביל"ו, תושב ראשון לציון וממפעילי היקב, סיפר בזיכרונותיו¹⁷ על הניכור שנתקלו בו הגולים מצידם של יהודי הקהילה, ולדבריו לא הבינו את האידאולוגיה הציונית הארץ ישראלית ואת "מטרתה הסופית של הציונות".¹⁸ יודילוביץ למעשה לא היה גולה במצרים, אלא שהה בה מתוקף תפקידו כמנהל חברת "כרמל". הוא היה מקובל הן על הגולים הן על הקהילה הקולטת של יהודי מצרים. הזיכרונות כתובים מנקודת מבטו שבעת הרצון של

14 הגירוש התנהל בגלים ובתאריכים שונים ונמשך כשנה בשנים 1914–1915.
 15 ראו למשל: י"א מלכוב, ממצרים עד הנה, יפו 1922; י' אהרונוביץ, "כתבי יוסף אהרונוביץ, א, ב", דבורה בארון ואליעזר שוחט (עורכים), תל-אביב 1941, מכתבים מס' 28–46, עמ' 246–269 מיום 1.5.1916 עד 20.12.1918. ראו גם: ד' זכאי, "יוסף אהרונוביץ, תולדותיו", בתוך: כתבי יוסף אהרונוביץ, א, תל-אביב 1941.
 16 ד' בן גוריון, יומן, אוניברסיטת בן-גוריון, באר-שבע, 1986.
 17 ד' יודילוביץ, קובץ מאמרים, תל-אביב: ועד התערוכה לעיתונות הארץ ישראלית 1935.
 18 ראו דיווח אצל נ' גוברין, "פגישתם של גולי ארץ ישראל עם מצרים והקהילה היהודית במלחמת העולם הראשונה", פעמים 25 (1985), עמ' 90; ב"צ טרגן, "לשבועים שנות דוד יהודה לב-איש: עוד על פעולותיו הכבירות בראשון לציון ובאלכסנדריה דמצרים", דואר היום, 3 באוגוסט 1932.

הצד הקולט, החש כי הצליח להקל על סבל הגולים ולהפוך את חייהם לא רק לנסבלים, אלא אף לנוחים וקלים, אולם כאמור, מהכתבים עולה מתח אידאולוגי כבד שלמעשה אינו ניתן לגישור.

ד. מעניין לציין, כי בתחילה, כאשר הגיעו הגולים הארץ ישראלים למצרים, סירבו ראשי הקהילה היהודית להגיש להם עזרה, והעדיפו כי העזרה תוגש על ידי ממשלת מצרים עצמה, אשר תתבע לאחר מכן את מדינות המוצא של אותם גולים בעבור עלות האירוח. ואכן, ראשי הקהילה הצליחו לשכנע את הממשלה המצרית לפעול לפי מתווה זה, ואילו ועד הקהילה דאג רק לתמיכה באותם גולים שלא היו נתיני המדינות המפצות. דווקא העיתונות המצרית הכללית היא שהתקיפה את הקהילה היהודית המצרית ואת ראשיה על יחסם הקשוח לאחיהם היהודים, בכתבות שפורסמו ב"איגיפטיאן גאזט" וב"פאר-דאלכסנדיה", תוך שהיא תומכת בעמדות נציגי הגולים. לגבי הסירוב לעזרה ישירה מהקהילה, יש לשער כי הדבר נבע, בין השאר, מאותו חשש בסיסי שקינן בקרב רבים מיצירת מיצג של "נאמנות כפולה" בעיני המצרים: אם בסופו של דבר המימון הוא מכיסי המדינות הזרות ולא ממקורות מצריים או קהילתיים, החשש ממיצג זה פוחת.

ה. ד"ר חיים בוגרשוב, שהוגלה בתשעה באב תרע"ה (1915) והצטרף לפעילי הגולים, כתב גם הוא ברשימותיו¹⁹ על מתח וחשדנות הדדיים: "[...] התייחסו אלינו קצת מגבוה, וקצת גם תוך חשדנות ידועה. יהדותנו הייתה מפוקפקת בעיניהם, אפילו במובן הלאומי [...] במובן הדתי ודאי הייתה יהדותנו חשודה בעיניהם".

ה"אוריינטליזם הנבוך"

גם אותן המשפחות אשר תמכו ברעיון הציוני ובמימושו בישראל, נתקלו בדיסוננס קוגניטיבי או ב"אוריינטליזם נבוך",²⁰ כאשר נפגשו עם השליחים הארץ ישראלים: הממסד היהודי הארץ ישראלי הופתע למצוא במצרים קהילה יהודית משכילה, בורגנית, בעלת חינוך ואוריינטציה אירופאיים, אשר נהנתה באותה התקופה מחוסר באיזמים קיומיים כלשהם, ושבעצמה התנשאה מעל הארץ ישראלים ומעל לחברת הרוב המצרית. השליחים, אשר מטענם התרבותי היה פרובינציאלי יותר ואשר אופיינו בחלקם בדעות קדומות ובהתנשאות כלפי "קהילות המזרח", ציפו אולי לפגוש קהילה

19 ראו ציטוט אצל יודילוביץ 1935 (לעיל הערה 15), עמ' 308, 310–311.

20 ראו ר' קמחי, ציונות בצל הפירמידות: התנועה הציונית במצרים 1918–1948, תל-אביב 2009.

מזרחית "טיפוסית"²¹ הסובלת ממצוקה, מהיעדר חינוך נאות, ומורכבת מאנשים חומרניים וכדומה, והופתעו לפגוש יהודים משכילים דוברי צרפתית, בעלי גינונים אירופאיים, הנהנים מרמת חיים גבוהה יחסית. השליחים כינו את היהודים המצריים בזלזול "לבנטיניים", אך קמחי, כמו גם אחרים, טוען כי מאפייניה של הלבנטיניות, ובמיוחד הלבנטיניות המצרית של המאה התשע-עשרה: רב-תרבותיות, פלורליזם דתי ועדתי, יכולת גישור ופישור, סובלנות ופתיחות, פרגמטיזם ותושייה, מגלים את פניה החיוביים והמרתקים. זהו גורם נוסף לשסע, שסע חיצוני, מול היישוב בארץ ישראל, ולא שסע פנים-קהילתי.

עדתיות

מקור רביעי לשסע פנים-קהילתי היה הרקע העדתי של בני הקהילה, אשר בעצמו קבע, במידה מסוימת, את מעמדו החברתי ואת האוריינטציה התרבותית של האדם. הספרדים, שחלק מהם צאצאים ממגורשי ספרד ופורטוגל, ואליהם נוספו מהגרים מאיטליה, מהאימפריה העות'מנית ומארצות אגן הים התיכון האחרות, היוו את העדה הבולטת בקהילה, הן במספרם הן בעוצמתם החברתית, בהיותם רובו של המעמד העליון, ומתוכם עלו המשפחות המנהיגות.

בני הקבוצה השנייה, היהודים המזרחיים, רובם יהודים מקומיים, היו העניים יותר והמשכילים פחות מבין יהודי מצרים. הם היו קרובים בלשונם ובמנהגייהם לאלה של סביבתם המצרית.

בני הקבוצה השלישית, האשכנזים, הגיעו ברובם למצרים לאחר הפוגרומים ביהודי מזרח אירופה בשנות השמונים של המאה התשע-עשרה, אך היוו מיעוט שלא עלה על 10% מיהודי מצרים. רוב המהגרים האשכנזים היו עניים במקורם, רובם לא ידעו ערבית, וככלל היו מעורים בחברה המצרית פחות מהיהודים הספרדיים והמזרחיים. רק לקראת חורבן הקהילה הסופי, בשנות החמישים של המאה העשרים, נתמזגו שתי הקהילות, האשכנזית והספרדית, לנוכח הצטמקות הקהילות והתמוטטות ארגונן.

הקראים, בני הקבוצה הרביעית, התבוללו במידה ניכרת בסביבתם המצרית. רובם היו עניים או בני המעמד הבינוני.

21 S. Shamir, The evolution of the Egyptian nationality laws and their implication to the Jews in monarchy period, in: Shamir Shimon (ed.), The Jews of Egypt – A Mediterranean society in modern times, Boulder: Westview. 1987.

סיכום

למעשה, החל מראשית המאה העשרים שרר בקהילה פיצול אידיאולוגי עמוק ובלתי נמנע עקב התהליכים המזורזים של שינויים חברתיים, שעברו על מצרים ועל יהודיה במאה הקודמת, המאה התשע-עשרה. הפיצול נבע כמובן מהיחס לציונות, ויש היגיון בטענה, כי השסע בקהילה היה במידה רבה תוצאת עליית הציונות והדילמות הקשורות בנאמנות היהודים שהיא העלתה. אולם היו גם נקודות שבר נוספות, כגון היחס לסוציאליזם, לדת היהודית ולמנהיגיה השמרניים של הקהילה, לחינוך לא יהודי, לתרבות המצרית ולשפה הערבית לעומת אלו האירופאיות. שסעים אלו החמירו את המתח הקיים בין משפחות ותיקות ובין חדשות במצרים, בין בורגנים ובין עשירים ועניים, בין צעירים ובין מבוגרים, בין בעלי נתינות זרה ובין אחרים. ניתן לומר, כי הציונות החריפה את הקונפליקטים הקיימים, שכן השסע ביחס אליה תאם חלק ניכר מקווי המחלוקת שכבר היו קיימים בקהילה בטרם עליית הרעיון הציוני. כך למשל העיר השגריר הצרפתי, לסקויה, בשנת 1946 כי: ²² "היהודים התבססו זה מכבר בארץ, והם מסרכים לקשור גורלם בזה של התנועה הציונית".

מאוחר יותר, לאחר המאורעות שפרצו בשנת 1948, העיר על השסע הקיים באלכסנדריה בין קבוצת הצעירים, הלא עשירים והפרו-ציונים מחד גיסא, ובין המשפחות היהודיות הוותיקות והעשירות החרדות מפני התוצאות המסוכנות שעשויה להביא עליהם, במצבם המבוסס, היענות גלויה לציונות, וכל זאת, אף על פי שהתנועה נהנית מאהדת חלקם ומתמיכתם הכספית.

ואכן, שלא כעשירים, נטו העניים יותר לציונות, דבר שהתבטא בין השאר בייסוד העיתון היהודי-מצרי "אל-שמס" ב-1934. העיתון אומנם לא היה בעל תפוצה נרחבת, אך ניסה לשקף זרמים ציוניים בקרב המעמדות הנמוכים בקהילה, ותמך בציונות לפחות עד ערב הקמת מדינת ישראל, ותמיכה גלויה, לעומת זאת, הייתה לבטח מובילה לסנקציות כלפי העורך. העיתון ליווה מראשיתו באהדה גלויה את התפתחות היישוב היהודי בארץ ישראל, והדגיש את האינטרס של הערבים להשתלב במאמץ כלכלי-חברתי זה ולהכיר בזכותם של היהודים על הארץ תוך שיתוף פעולה וזכויות שוות. יחד עם זאת, קרא העיתון לרציונליות מצד ממשלת מצרים כלפי שאלת ארץ ישראל, ולאי עירובם של יהודי מצרים בהתפתחויות הפנימיות,²³ אולם ככל שהחריפו

22 מובא אצל טיגנור, יהדות מצרים (לעיל הערה 3).

23 ר' נחמיאס, "אל-שמס" – עיתון יהודי במצרים, 1934–1948, פעמים 16 (1983), עמ' 129–

המאורעות בארץ ישראל נקרע העיתון ביתר שאת בין הנאמנות שביקש להפגין למצרים ובין נאמנותו למימוש הרעיון הציוני. העיתון פורסם בשפה הערבית ועודד את הנוער להיגמל מן האוריינטציה האירופית וללמוד ערבית ועברית. "אל שמס" צידד במדינה חילונית ועצמאית בארץ ישראל שבה ישתפו פעולה מוסלמים ויהודים. העיתון היה לשופר לקבוצת הצעירים חסרי ההשכלה המלאה שאינם עשירים. הטיעון העולה מן הדברים הוא, כי הציונות, שהייתה אידאולוגיה אירופאית, הפכה במצרים לנקודת המפגש לקבוצות בעלות נטייה פחות אירופאית. היא שיקפה את ניכורם של הרבדים החברתיים-כלכליים הנמוכים מקבוצת העילית ששלטה בקהילה, ואת הכמיהה ההיסטורית לארץ ישראל.

האירוניה היא, שב-14.5.1948, יום ההכרזה על הקמת מדינת ישראל, החליט משרד הפנים המצרי לסגור את העיתון. כמה חודשים מאוחר יותר עלה העורך, סעד מלכי, לישראל.

עם הקמת המדינה ב-1948, ובאופן סופי בעת מלחמת סיני ב-1956, הפכו הניגודים והסתירות לבלתי אפשריים, והקהילה המפוארת התפזרה על פני מדינות שונות בעולם.

מצערת העובדה שהתיעוד על פעילותה של הסתדרות "בני בנימין", שהוקמה כאמור על ידי משפחות האליטה היהודית-מצרית כאלטרנטיבה מתחרה למוסדות הארץ-ישראליים, אבד, כך שהיכולת לחקור את פעילותה ואת תרומתה להתפתחות היישוב נפגעה באופן אנוש.